

BATI ANADOLU'NUN AZ BİLİLEN ANTİK BİR KENTİ
HYPAlPA
TARİHİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Veli Sevin

Bu kısa yazımızda, antik çağ Küçük Asya'sının adı az duyulmuş bir kentini tanıtmaya çalışacağız. Antik kaynaklarda $\Upsilon\pi\alpha\iota\pi\alpha$ = *Hypaipa*, $\Upsilon\pi\alpha\iota\pi\eta\nu$ = *Hypaipen*, *Hypaepeni* ve *Hypaepis*, sikkeler üzerindeyse $\Upsilon\pi\alpha\iota\pi\eta\nu\omega\nu$ = *Hypaipenon* adlarıyla geçen kent, İzmir ilinin 120 km. kadar güneydoğusunda, bugünkü Ödemiş ilçesinin 4-5 km. kuzeyinde yer almaktadır (Bk. harita).

Strabon (XIII, 627), Plinius (n.h.V, 120), Tacitus (*annales*, IV, 55), Pausanias (V, 25,5) ve Ovidius (*Metamorphoses*, XI, 150 - 156) gibi antik yazarların verdikleri bilgilere göre, Lydia bölgesinde, Kaystros (Küçük Menderes) kırılarında, Sardes (Sart) kentinin güneyinde ve Aipos dağının (Datbey) eteğinde, Tmolos dağının (Bozdağ) güney yamacında kurulmuş bir kenttir¹. Bugün üzerinde Ödemiş ilçesine bağlı Datbey/Günlüce köyünün kurulduğu eski Hypaipa, bir çay yatağı tarafından iki kısma ayrılmıştır. Doğudan Hierapolis, Tripolis ve kuzeyden Tmolos üzerinden Sardes'ten gelip Ephesos (Efes) kentine giden en kısa ulaşım yollarının üzerinde bulunması²

1 Bk. E. Darkot, Birgi, *İslâm Ansiklopedisi* 2 (1943), s. 632.

2 G. Hanfmann, Prehistoric Sardis, *Studies Presented to D.M. Robinson* 1 (1951), s. 162, not 8'de Sardes'ten güneye Hypaipa'ya inen yolun çok önemli olmadığını isabetli bir şekilde bildirir. Gerçekten Sardes-Hypaipa-Ephesos yolunun eskicâğda büyük bir önemi olmadığı muhakkaktır. Çünkü Hypaipa'yı Sardes'e bağlayan yol, bugün bile çok arızalı olup, Tmolos dağlarının üzerinden geçmektedir. Lydia devleti krallarının, Sardes'ten Ephesos'a doğru yapılan ulaşım sırasında, daha çok batıdaki Karabel-Ephesos yolunu kullanmış olmaları gerekir. Çünkü, Sardes'ten Ephesos'a, Karabel üzerinden giden yol, modern tren hattının ötesinde Hermos (Gediz) vâdisinin dışına çıkar, sonra da Sipylos (Manisa dağı) ile Tmolos dağ silsileleri arasından Nymphaion (Kemâl-

ve Kaystros vâdisinin hemen hemen en büyük kentlerinden biri olması, Hypaipa'nın antik çağda Lydia bölgesinin önemli bir merkezi olduğunu açıkça göstermektedir³. Ephesos'un hinterlandı olan Kaystros vadisinde kurulmuş bulunan kent, hemen hemen bu vadiye değin uzanan Ephesos topraklarının sınırı üzerinde bulunur.

Bereketli Küçük Menderes vâdisi içinde kurulmuş bulunan kentin, en eski tarihi ve kuruluşu hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Yukarıda adlarını saydığımız antik yazarlar, eserlerinde coğrafi konumu bakımından Hypaipa'ya da değinmişler, fakat kent hakkında ayrıntılı hiç bir bilgi vermemişlerdir. Bunun nedenini şu şekilde açıklayabiliriz: Hypaipa, yakın çevredeki Sardes'e kıyasla ikinci derecede önemli olan bir kentdir. Zira bilindiği gibi, Sardes aynı zamanda, M.Ö. 6. yüzyılın ortalarına değin Lydia krallığının başkentliğini de yapmıştır. Bunu izleyen Pers, Hellenistik, Roma ve Bizans çağlarında Sardes yine bölgenin en ilgi çeken kenti olarak önemini korumuştur⁴. Bu sebepten Hypaipa gerek antik yazarlar ve gerekse modern seyyahlar tarafından fazla söz konusu edilmemiştir. Bu eski kentin kalıntıları üzerinde araştırma yapmış olan az sayıdaki modern bilim

paşa) vâdisi kenarından içeri girer. Bu vâdinin kesim yerinde ise yol, Karabel'e ulaşan küçük bir vâdiye girer ve böylece de Ephesos yöresinde dağları, karşıdan karşıya geçip, zahmetsizce aşmak mümkün olur. Nitekim bu yolun ve geçidin önemini buradaki M.Ö. 13. yüzyıldan kalma kabartmalar da kanıtlamaktadır. Ayrıca, M.Ö. 499 yılında İonia İhtilâli'ne katılan Grek ordularının Sardes'e, Ephesos-Hypaipa yolu üzerinden geçerek, sürpriz olarak nitelendirilen bir baskın yapmaları da Sardes-Hypaipa yolunun, M.Ö. 5. yüzyılın başlarına değin büyük bir önem taşımadığını açıkça göstermektedir. Bk. *Herodot*, V, 100; K. Bittel, *AJO.*, 13 (1940), s. 188, not 16. G. Weber'in Hypaipa, le Kaleh Alasourat, Birghi et Oedémich, *REG.*, 5 (1892), s. 7'de verdiği harita ise modern yollar gözönüne alınarak yapılmış olduğundan Hypaipa'nın önemini aksettirmekten çok uzak ve hatalıdır. Biz, bölgede yaptığımız yeni araştırmaların verilerine göre Weber'in haritasındaki yol durumunu düzeltilmiş bulunuyoruz. Buna göre, gerek Birgi (antik Pyrgion) ve gerekse daha güneyden gelen yollar, bugünkü Ödemiş ilçesinin doğusunda birleşerek kuzeye Hypaipa'ya ulaşmakta, oradan da bizim mahallinde yaptığımız araştırmalarla antik bir yolun varlığını saptamış olduğumuz Üzümlü köyü üzerinden geçip, Üzümlü deresi boyunca güneye ve oradan da Kaystros suyu boyunca Ephesos'a kadar uzanmaktadır (bk. *Herodot*, V, 100).

3 Bk. H. Treidler, *Lydia, Der Kleine Pauly* 3 (1969), s. 798.

4 Sardes kentinin eskiçağdaki önemi için bk. J.G. Pedley, *Sardis in the age of Croesus*, Oklahoma 1969.; Aynı yazar, *Ancient literary sources on Sardis*, Cambridge 1972.

adamları ise Ch. F. Texier (1845 yıllarında), G. Buresch (1890 yıllarında) ve G. Weber'dir (1891 ağustosunda). Ancak bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, bu araştırmacıların çalışmaları şehrin karanlıklar içindeki tarihine ışık tutmaktan uzak kalmış ve Hypaipa kenti bugüne değin kendi haline terk edilmiştir.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Tmolos dağlarının güney etekleri üzerinde yer alan kentin, adının nereden geldiği sorusuna bile bugüne değin hiç bir cevap verilmemiştir. Kanımca, Hypaipa adı Grek mitolojisinde Tmolos dağının bir nymphası ve aynı zamanda Dionysos'un beslemesi olarak geçen *Hippa*⁵ ile ilgili olmalıdır. Diğer taraftan, Hippa'nın Magna Mater'e verilen lâkaplardan bir tanesi olması da⁶ kentin tarihi bakımından önemlidir.

Hypaipa hakkındaki en önemli bilgiyi latin yazarı Ovidius'tan almaktayız. Ovidius'un bu konudaki hikâyesi aynen şöyledir⁷ :

«Pallas ..... dedi ve yün dokuma sanatında kendisine eşit olduğu haberi kulağına gelen genç Maionial⁸ Arakhne'yi mahfretmeyi düşündü. Arakhne ününü, doğduğu yere ve ailesine değil, yeteneğine borçluydu. Babası Kolophonlu Idmon, Phokae'nin erguvan boyasıyla yünü boyar, hayatını kazanırdı. Annesi ise artık hayatta değildi. Arakhne mütevazı doğuşuna ve Hypaepis⁹ surlarının içine kapanmış olmasına rağmen, sanatıyla Lydia kentlerinde ün kazanmıştı. Çoğu zaman Timoli¹⁰ nymphaları bağlık bayırları ve Pactolides¹¹ nymphaları da suları bırakıp onun meydana getirdiği işleri seyretmeğe giderler ve dokuduğu kumaşları, yalnız bittikten sonra değil, yapılırken de seyretmeği severlerdi. Çünkü Arakhne çok büyük bir hünerle çalışırdı. İşe başlamak için, kaba yünleri yuvarlar demetler halinde sararak veya bulut parçalarını andıran yün kümelerini darbelerle bir-

5 Hippa için bk. P. Hamlyn, *Larousse Encyclopedia of Mythology*, London 1959, s. 181; aynı yazar *Greek Mythology*, London 1963, s. 113; Z. Taşlıkloğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul 1954, s. 46'da ise tanrının adı *Ippa* şeklinde geçmektedir.

6 Z. Taşlıkloğlu, *aynı eser*, s. 46.

7 Ovidius, *Metamorphoses*, IV, 13.

8 Lydia bölgesi M.Ö. 7. yüzyıldan önce Maionia adını taşımaktaydı ve bu ada ilk kez Homeros'ta rastlanmaktadır. İliada II, 864-866 «*Mesthles ile Antiphos'tur Maionlar'ın önderi, Gygate gölü tanrıçasıyla Talaimenes'in oğullarıdır ikisi de. Bugururlar Tmolos eteğinde büyümüş Maionlar'a*».

9 Ovidius, Hypaipa adını *Hypaepis* şeklinde kullanmıştır.

10 Tmolos dağının adı Ovidius'ta *Timoli* olarak geçmektedir.

11 Esasen Paktolos adıyla bilinen bu ırmak bugün Sartçay diye anılmaktadır. Bk. J. Keil, *Paktolos*, *RE.*, 18/2 (1942), sütun 2439 vd.

biri ardınca çekerek, onları uzatır ve yavaş yavaş yumuşatırken ya da çevik başparmağıyla parlak örekeyi döndürürken veyahut iğne ile nakış işlerken onu görmek Pallas'ın öğrencisi olduğunu anlamağa yeterliydi. Fakat Arakhne bunu inkâr ediyor ve hattâ bu kadar büyük bir hocadan ders almış olmayı bir hakaret sayıyordu. Benimle dokuma yarışına çıksın, şayet yenilirim, herşeye boyun eğmeğe razıyım derdi .....»

Hikâyenin geri kalan kısmında Pallas ile Arakhne arasındaki dokuma yarışması sonuça Arakhne'nin örümcek haline sokuluşu anlatılmaktadır.

Bu hikâyede, yün işçiliğinin en büyük ustası Arakhne'nin Hypaipalı olarak gösterilmesi, antik çağda kentın önemli bir yün dokuma ve boyama merkezi olabileceğine açık bir işaretir. Nitekim birçok antik yazar, eski çağda Lydia bölgesinde yün işçiliğinin önemli bir yer tuttuğunu belirtirler. Plinius'a göre (n.h. VII, 196) yünü boyamayı Sardes halkı bulmuştur¹². Lydia bölgesinde yüncülüğün, ilk Bizans çağına kadar önemini korumuş olduğunu 1958 yılı Sardes kazıları göstermiştir. Sardes'te hafirlerce «Houses of Bronzes» adı verilen yapının içinde, içlerinde kükürt bulunan havuzlar gün ışığına çıkarılmıştır ki, bu havuzlar, koyun yünlerinin temizlenmesinde kullanılıyordu¹³.

Hypaipa'da bulunan Lydee yazıtlardan anlaşılacağı üzere, kent Lydia krallığı zamanında var olup¹⁴, ünlü Lydia yüncülük merkezlerinden birini ve belki de en önemlisini teşkil etmekteydi. Ancak yazıtlar haricinde, kaynaklar şimdilik Lydia krallığı zamanında kentın varolduğuna dair hiç bir ipucu vermemektedirler.

12 Bugünkü Ödemiş ilçesi ve civarının yakın zamanlara kadar *Boyalık* adını taşıdığı ve bu adın da, bu civarda çok bol olan kök boya bitkileri sebebiyle verildiği halk arasında söylenmektedir. Hatta, *L'Illustration de l'Orient* 26, 27, 28 (1950), s. 29'da aynen şu bilgi verilmektedir: «Bugünkü Ödemiş'in bulunduğu mahalle (Boyalık) denirdi. Birçok halk burada boya kökü kazar ve bazıları da yetiştirerek para kazanırdı. O zamanlar bugünün kimyasında mühim bir yer işgal eden sentetik boyalar daha keşfedilmediği için bizim natürel boyalarımız buradan İzmir limanı vasıtasıyla cihan pazarlarına külliyyetli miktarda ihraç edilirdi.» Görülüyor ki, bugünkü Ödemiş ilçesinin üzerinde kurulmuş bulunduğu alan, yakın zamanlara kadar kumaş boyacılığının ham maddesini meydana getiren kök boya bitkileriyle ün salmış bir yerd. Çok muhtemeldir ki, Plinius'un bildirdiği ve keşfini Sardes halkına malettiği, yün boyacılığının ham maddesini Sardesliler Hypaipa bölgesinden elde etmiş olmalıdırlar.

13 G. Hanfmann, *Bulletin of the American School Oriental Researches* 154 (1959), s. 27.

14 Bk. V. Sevin, Hypaipa, *Meydan Larousse* 6 (1971), s. 103.

Kentin hangi tarihte kurulmuş olabileceği hakkında şimdilik hiç bir bilginiz yoktur. Hypaipa adına ise ilk kez 1. yüzyıl coğrafyacılarından Strabon'un eserinde rastlanır. Üzerinde kentın adının geçtiği yazıtlar ise M.S. 2. yüzyıl sonları veya 3. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedirler¹⁵. Ancak bu duruma bakıp da, Hypaipa'nın en erken 1. yüzyılda kurulmuş olabileceğini sanmamak gerekir. Çünkü, kesinlikle bilinen birşey varsa o da, kentın M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı içinde ve Pers imparatoru Kyros çağında var olduğudur. Persler Hypaipa'da büyük kutsal alanlar tesis ettiklerine göre de, buranın daha Lydialılar çağında önemli bir dinî merkez olduğu ortaya çıkar.

Lydia krallığının son hükümdarı Kroisos'un M.Ö. 547 tarihinde Pers kralı Kyros tarafından önce Halys'te (Kızılırmak) ve kısa bir süre sonra da Sardes'te yenilgiye uğramasıyla bütün bölge Pers imparatorluğunun egemenliği altına girdi. Lydia krallığı zamanındaki durumu hakkında pek bilginiz olmayan Hypaipa, Pers egemenliği çağında adını duyurmağa başlamış ve Persler tarafından kutsal bir kent olarak kabul edilmiştir. Nitekim, Kuru-pedion (daha sonraları Hierokaisareia) ve Hypaipa'da kurulmuş olan iki büyük Pers kutsal alanı, bu kesimlerde İranlılar'ın da yerleşmiş olduğunu açıkça göstermektedir¹⁶.

Lydia bölgesinde Pers egemenliğinin en belirgin etkisi kült alanında olmuştur¹⁷. Örneğin; Küçük Asya Ana Tanrıçası ile akraba olan Pers tanrıçası *Anahita*, *Anaitis*, *Persike Thea* ve *Artemis Persike* adlarıyla geniş kütleleri etkisi altına almıştır¹⁸. Antik çağ yazarlarından Berossos'un belirttiğine göre¹⁹, «Anaitis kültü» Lydia bölgesine Artaxerxes tarafından getirilmiştir. Hierokaisareia ve Hypaipa'daki kutsal alanlar ise Kyros tarafından yaptırılmış olmalıdır²⁰. Bu durumda her iki kült yerinin önceleri Pers «Ateş

15 Bürchner, Hypaipa, *RE.*, 9/1 (1914), sütun 196.

16 J. Keil, Lydia, *RE.*, 13/2 (1927), sütun 2178.

17 J. Keil, Die Kulte Lydiens, *AS.*, Presented to Sir W.M. Ramsay (1923), s. 264 vd.

18 Anaitis hk. geniş bilgi için bk. Cumont, Anaitis, *RE.*, 1/2 (1894), sütun 2030-31; M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion* 2, München 1950, s. 644 vd.d.; ayrıca bk. Wernicke, *RE.*, II/1 (1895), sütun 1369-70; T. Tarhan, *Tarih Dergisi*, 23 (1969), s. 151.

19 Berossos, *FGH.*, II 508, 16.; Clem. Alex., *Protr.* V 65,3.; J. Keil, *RE.*, 13/2 (1927), sütun 2179.

20 Bk. Tacitus, *Annales*, III, 62.; Cumont, *RE.*, 1/2 (1894), sütun, 2030.

kültü»ne hizmet etmiş oldukları²¹ ve Lydia bölgesinin Ana Tanrıçasına benzeyen²² tanrıça Anaitis'in ancak çok sonra bu kült yerlerinin sahibesi olduğu kabul edilebilir. Hypaipa'da ele geçirilen 8 adet yazıttan, Anaitis'in şehirde *Anaitis Artemis* veya sadece *Artemis* olarak kutsandığı ve biri Hierokaisareia, diğeri ise Hypaipa'da olmak üzere iki büyük tapınağa sahip olduğu saptanmıştır²³. Bu tapınaklar millî Pers kültürünü temsil eden tapınaklardı. Eğer yukarıda belirttiğimiz gibi kent, daha Lydialılar zamanında, gerçekten Ana Tanrıça'ya verilen ünvanlardan biri olan *Hippa*'ya izafeten adlandırılmışsa, Persler'in Hypaipa'ya özellikle Anaitis kültü bakımından neden önem verdikleri de daha açık olarak anlaşılır. Çünkü yukarıda Anaitis'in Lydia Ana Tanrıçası ile akraba olduğunu belirtmiştik. Böyle bir durumda Persler'in Anaitis kültü için Hypaipa'da büyük bir tapınak inşa etmeleri de şöyle izah edilebilir: Hypaipa, *Hippa* adından da anlaşılacağı gibi bizzat Lydia Ana Tanrıçası adına kurulmuş bir kent olup, Persler burayı ellerine geçince, Lydialılar çağından kalma kutsal alanlarla karşılaşmışlar ve muhtemelen kendi tanrıçalarına çok benzeyen eski Lydia Ana Tanrıçası'nın kutsal alanlarını ya aynen ya da az bir değişikliğe tabi tutarak kullanmışlardır.

Hernekadar Herodot'ta (V, 100) adı geçmemesine rağmen, M.Ö. 5. yüzyılın başlarında var olduğu kesinlikle bilinen kentin M.Ö. 499 yılındaki «İonia İhtilâli» sırasında, Pers satraplık merkezi Sardes üzerine yürüyen Grekler tarafından tahrip edildiği kabul edilebilir. Çünkü, İonlar, Ephesos kentinden yola çıkarak, Kaystros ırmağı boyunca ilerlemişler ve Hypaipa üzerinden Tmolos dağlarını aşarak Sardes'e ulaşmışlardır²⁴. Persler'e karşı yapılan bu isyan sırasında, Pers kutsal alanı olarak tanınan Hypaipa'nın da

21 Pausanias, V, 27,5.; Hierokaisareia ve Hypaipa kentlerinin sikkeleri üzerindeki ateş sunakları için bk. F. Imhoof-Blumer, *Lydische Stadtmünzen*, 1897, lev. I, 15, 21; IV, 9, 10.

22 J. Kell, *AS.*, Presented to Sir W.M. Ramsay (1923), s. 264.; K. Bittel, *Grundzüge Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen 1945, s. 103.; L. Robert, *Monnaies Grecques*, 1967, s. 75.

23 J. Kell, *aynı eser*, s. 250.; Aynı yazar, *RE.*, 13/2 (1927), sütun 2179.; M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, s. 645.; ayrıca bk. H. Opperman, *RE.*, XIX/1 (1937), sütun 1026-1029.

24 Aynı yazar, *RE.*, 13/2 (1927), sütun 2171.; K. Bittel, *AfO.*, 13 (1940), s. 188 not 16.; ayrıca bk. *Herodot*, V, 100.

isyancılar tarafından tahrip ve yağma edilmiş olması gayet doğaldır²⁵. Çünkü Sardes'in güneye açılan kapılardan birini teşkil eden Hypaipa ele geçirilmeksizin Sardes'e yürümek olanak dışıdır. Kentteki Pers egemenliği M.Ö. 334 yılına değin devam etmiştir.

M.Ö. 334 yılında Büyük İskender tarafından fethedilen Lydia bölgesi ve kentleri İskender'in ölümünden sonra, Selevkidler'in eline geçmiştir (M.Ö. 280-190). Hypaipa'nın bu çağda, Sardes kentinin kaderini paylaşmış olabileceğini söyleyebiliriz. M.Ö. 190 yılındaki Magnesia savaşıyla Bergama krallığının, daha sonra da (M.Ö. 133) Romalılar'ın idaresine geçen Hypaipa bu çağda genişlemiş ve bugün ayakta durabilmiş yapıların çoğu Roma çağında yapılmıştır. Fakat M.S. 17 yılında birçok Batı Anadolu kentinin yıkılmasına sebep olan depremden muhakkak ki, çok zarar görmüştür. Tacitus bu büyük depremi aynen şu sözlerle anlatmaktadır²⁶ :

«O yılki deprem bir gecede Asia'nın on iki kentini harap etti. Tahribat akla gelmeyecek kadar fazla ve korkunçtu. Bu felâket anında kaçmağa çabalamak bile anlamsızdı ve kaçmaya kalkışanları, kocaman ağzını açmış olan toprak yuttu. Büyük dağlar aniden çöküp yıkıldı ve toprak seviyesi yükseldi. Yıkıntılar arasında alevler parlayıp yükseldi. Felâket Sardes'te yaşayanların üzerine bütün meşumluğu ile çöktü ve onları kendine doğru çekti. İmparator felâketzedelere on milyon sester vereceğine dair söz verdi ve beş yıl içinde sözünü yerine getirip, bu parayı ödedi. Para, devlet hazinesinden veya imparator hazinesinden ödendi.»

Tacitus'un bu ifadesinden de anlaşılacağı gibi, müthiş deprem felâketi muhakkak ki, Hypaipa'yı da büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır. Ancak kentin, bu depremin yaralarını kısa bir süre içinde sardı ve Batı Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Tacitus'tan (IV, 55) edindiğimiz bilgiye göre, M.S. 26 yılında yani 17 yılındaki büyük deprem felâketinden 9 yıl gibi kısa bir süre sonra, Asia'da, Augustus adına yapılacak eyalet tapınağının sahibi olabilmek için Roma'ya heyetler gönderen 11 kent arasında Hypaipa da yer almaktadır. Hypaipa da dahil olmak üzere bu 11 şehrin Asia eyaletinin en önemli kentleri oldukları muhakkaktır²⁷.

25 G. Weber, *REG.*, 5 (1892), s. 14 vd. da dolaylı da olsa Hypaipa'nın 499 yılındaki Pers saldırısından sonra kurulmuş olabileceğine değinir. Ancak Weber, kentin Lydia krallığı zamanında da var olduğundan habersizdir.

26 Tacitus, *Annales*, IV, 55.; Strabon, XII, 578.

27 Bk. J. Kell, *AS.*, Presented to Sir W.M. Ramsay (1923), s. 246.; C.J. Cadoux, *Ancient Smyrna*, Oxford 1938, s. 239.

Roma çağındaki durumu hakkında bundan fazla birşey bilmediğimiz kente ait Roma imparatorluk çağı sikkeleri gümüş olup, imparator Augustus ile Salonina arasındaki devre tarihlenmektedir²⁸. Üzerlerinde Kaystros ırmağı, Anaitis, elinde bir Hera tasviri tutan Apollon, Asklepios, Dionysos, Zeus, Tyche ve Herakles tasvirleri yer almaktadır. Sardes kenti ile ortak çıkartmış oldukları birlik sikkeleri de mevcuttur²⁹.

Roma çağı sikkeleri üzerinde Anaitis tasvirlerinin de yer almış olması, eski kült geleneklerinin bu çağda bile devam ettiğini göstermesi bakımından gayet ilgi çekicidir³⁰. Sikkeler üzerinde tasvir edilmiş bulunan tapınak³¹ tasvirleri Anaitis tapınağının özellikle M.S. II. yüzyıldan itibaren büyük bir önem taşıdığını açıkça göstermektedir. Ayrıca, Pausanias da Hypaipa Pers Artemis'i kültünün o çağlarda çok ünlü olduğundan bahsetmektedir. Antoninus Pius çağında onun onuruna yapılan bayramlara «Büyük Artemisler» ya da Ἄρτεμεῖσια adı verilmiştir³².

Hypaipa sikkeleri üzerindeki Anaitis tasvirlerini iki grupta incelemek gerekir. Birinci grup tasvire Nero ve Messalina'ya ait iki sikke üzerinde rastlanır³³. Burada, Artemis Anaitis olarak tanımlanan tanrıça ayakta, başından yere kadar inen, elleri ve kolları her iki tarafta iki dikey kıvrım çifti ile gösterilen bir pelerin veya mantonun altında tamamen gizlenmiş durumda tasvir edilmiştir.

İkinci grup tanrıça tasvirlerine ise, Marcus Aurelius, Julia Domna, Plautilla, Traianus Decius, Gallienus ve Salonina sikkeleri üzerinde rastlanmaktadır³⁴. Bu sikkelerde tanrıça genellikle calathos giymiş, başında bazen bir polos ve bazen de yüzünü peçyle örtmüş durumda gösterilmiştir. Kollar ise tipik «Hitit duruşu» denilebilecek şekilde iki yanına yapıştırılmış, dirsekten itibaren de öne bükülmüş şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Bu

28 Burchner, *Aynı eser*, sütun 196.

29 F. Imhoof-Blumer, aynı eser, s. 97.; G. Hanfmann, *The Image of Anatolian Goddess of Sardis, Anadolu Araştırmaları II/1-2 (1965)*, s. 264.

30 Hypaipa kenti sikkeleri üzerindeki Anaitis tasvirleri için bk. *Sylloge Nummorum Graecorum I*, Copenhagen 1947, lev. 6.

31 Sikkeler üzerinde bazen *hexastyle* bazen de dört sütunlu bir tapınak cephesi tasvir edilmiş, Anaitis heykeli de tam orta kısma yerleştirilmiştir.

32 L. Robert, *Hellenica IV (1948)*, s. 19 not 1.

33 *Sylloge Nummorum Graecorum I*, lev. 6, no. 191-192.

34 *Aynı eser*, lev. 6, no. 194, 196, 199, 202-204.; ayrıca bk. M.P. Nilsson, *aynı eser*, lev. 16, 6-7.

arada şunu da belirtmek gerekir ki, ikinci gruba giren sikkeler üzerindeki tanrıça tasvirlerinin arka kısmında, anlamını kesinlikle saptayamadığımız bir fon gösterilmiştir. Tasvirin ayaklarından yana ve yukarı doğru açılan ve sonra diz hizasında içe doğru dönerek, tanrıçanın başı üzerinde birleşen hatlardan meydana gelen bu fona, bu ikinci grup tasvirlerin hepsinde rastlanmaktadır. İç kısmı taramalı hatlarla doldurulmuş bulunan bu fonu, bazı hallerde bir buğday başağına benzetmek mümkün. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek olanaksızdır.

İkinci tipe giren tanrıça tasvirlerinin başındaki uzun tepeli polos, Şarkkâri devir tanrıça tasvirlerinde rastlandığı gibi, tanrıçanın peçeli olarak tasviri de keza Şarkkâri devir kadın giysilerine paralel giden bir özelliktir. Görüldüğü gibi, ikinci tipe giren tanrıça tasvirleri, M.Ö. 7. yüzyıla ait bir Anadolu tasvirinin esaslı unsurlarını korurlar. G. Hanfmann'ın da belirttiği gibi, Lydia kralı Gyges (M.Ö. 687-648) veya kendisinden hemen sonra gelen varisleri çağında yapılan bu tür bir tasvir Grek etkisi taşımaya rağmen, giysi kıvrımlarındaki simetri Grek etkisinde kalınmadan yapılmıştır³⁵. M.S. 2. yüzyıldan itibaren Sardes sikkeleri üzerinde çok eski Lydia hikâyelerinin ve tasvirlerinin kullanılmağa başlandığı bilinmektedir³⁶. Bundan dolayı, Hypaipa sikkeleri üzerindeki ikinci grup Anaitis tasvirinin de çok eski Lydia tiplerini aksettirdiğini ileri sürebiliriz.

Öyle anlaşılıyor ki, Lydia'da M.S. 3. yüzyılın başı ve 2. yüzyılda yerli kültürün yeniden canlanması sırasında sikke tasvirlerinde de eski örneklerden esinlenilerek yapılan tanrıça tasvirleri kullanılmağa başlanmıştır. Ayrıca, Hypaipa sikkeleri üzerindeki Anaitis tasvirlerinin diğer Lydia, Phryg ve Karia bölgesi kentleri tarafından da sikke tasviri olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir³⁷.

M.S. 2. yüzyılda kentte yerli kültürün yanında Hıristiyanlık da gittikçe kuvvetlenmeye başlamıştır. Sasaniler ile Bizanslılar arasındaki savaşlar sırasında, Bizans imparatoru Herakleios çağında (610-641), Sardes gibi Hypaipa'nın da tahrip görmüş olması gerekir. Ancak bütün bu tahripler rağmen kent önemini korumasını bilmiş ve önceleri, Hypaipa şehri piskoposu Ephesos metropolitine bağlıyken³⁸, Bizans imparatoru İsaakios II Angelos (1185-1195) zamanında başpiskoposluk haline getirilmiştir³⁹.

35 *Anadolu Araştırmaları II/1-2*, s. 266.

36 G. Hanfmann, *aynı eser*, s. 266.

37 K. Hoenn, *Artemis*, Zürich 1946, s. 129.

38 Plinius, *n.h.*, V, 111.; J. Keil, *RE.*, 13/2 (1927), sütun 2194.

39 Burchner, *aynı eser*, sütun 196.

Hypaipa kenti muhtemelen 14. yüzyılın başlarında Aydınogulları'nın orta Ege havzasında bir devlet kurması üzerine metruk bir duruma düşmüş olabilir. Ancak bu konuda şimdilik pek açık bilgilere sahip değiliz. B. Darkot, Texier'ye dayanarak, Aydınogulları devletinin merkezlerinden birini meydana getiren Birgi (antik *Pyrgion* veya *Dios Hieron*)⁴⁰ kentinin inşaatı sırasında Hypaipa'ya ait mimarî parçalardan yararlanıldığını kesinlikle belirtmekteyse de⁴¹ Weber, bu iddianın doğruluğu konusunda şüphelere düşmektedir⁴².

Kentin tahribi hakkında 19. yüzyıl yazarlarından bazı bilgiler edinmek mümkün. Örneğin 1845 yıllarına doğru bölgeyi gezen Fransız mimar ve seyyahı Ch. F. Texier bu konuda aynen şu bilgiyi vermektedir⁴³ :

«.....1840 yılında burada (Ödemiş'te) oldukça güzel ve büyük bir rum kilisesi inşa edildi⁴⁴..... Malzemenin en büyük kısmı, Hypaipa kenti harabelerinden getirilmiştir. Rumlar vakitlerinin bir kısmını, buradan malzeme temini işine ayırmışlardır..... Hypaipa harabeleri bu yeni binalar yüzünden çok müteessir olmuştur. Yeni kilisenin tezyinatı için lâzım olan malzeme, kentin bütün mermerlerini yok etmiş, gerek şeklinden ve gerekse ağırlığından dolayı taşınamayan mermerler de ya kırılmış yahut kırık ocaklarına atılmıştır..... Hypaipa'nın bütün mermer kitabeleri (Ödemiş'te) döşeme ya da kaplama taşı olarak kullanıldıkları halde, papazlardan hiç biri merak edip de, şunların bir tanesini bile kopye etmeyi düşünmemiştir.....»

40 Birgi'nin güneyinde ve Kaystros vadisinde Adagüme'de bulunan ve ceza ödemeyi yasaklayan bir yazıtın üzerinde geçen τη Διοσκειριτων πολει adına dayanarak F. Cumon (*REA.*, 1903, s. 265, not 15) Dios Hieron ve Pyrgion'un Birgi değil, Adagüme olduğunu ileri sürdü. Bu kanıt daha sonra Jordanidis (*REA.*, 1905, s. 22), J. Kell ve A. von Premerstein (*Dritte Reise in Lydien*, s. 62-63) tarafından da doğrulandı. Ancak Dios Hieron sikkeleri üzerinde görülen Kaystros ırmağı (ΚΑΥΣΤΡΟΣ) tasvirlerinden hareketle, ırmağın Birgi'den daha çok Adagüme'ye yakın olması Adagüme lehine bir delil sayılmamalıdır. Çünkü Kaystros, Küçük Menderes vadisinin en büyük ırmağı durumundadır. Krşl. L. Robert, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 70 (1946), s. 520, not 3.; Birgi üzerine yapılmış incelemeler için bk. G. Weber, *REG.*, (1892), s. 15-21.; K. Buresch, *Athenische Mitteilungen*, (1894), s. 129.; aynı yazar, *Aus Lydien*, s. 187.

41 B. Darkot, *Aynı eser*, s. 633.

42 *REG.*, 5 (1892), s. 18.

43 *Description de l'Asie Minor III*, Paris 1870.

44 G. Weber, *aynı eser*, s. 8'de kilisenin 1835 yılında inşa edildiğini bildirmektedir. Bugün bir sinema binasıdır.

Görüldüğü gibi Texier, kentin özellikle Ödemiş'te yaşayan rumlar tarafından tahrip edildiğini açık bir dille belirtmektedir.

Hicrî 1308, Milâdî 1890 tarihinde İbrahim Cevded Bey tarafından kaleme alınmış olan Aydın Vilâyeti Salnâmesi'nde ise Hypaipa hakkında aynen şu bilgi verilmektedir⁴⁵ :

«..... Ödemiş yeni bir şehirdir, takriben 150 yıl evvel inşa edilmiş⁴⁶, inşaatında Hyparpa harabelerinden birçok güzel eser zayıf olmuştur. Eski şehirlerden biri Hyparpa'dır, elan Tapuk denir. Bu şehir Ödemiş'ten 1 saat mesafede, Tmolos dağının eteğinde kain olup, eski zamanlarda, bütün Lidya kadınları arasında, danslarının cazibe ve şivesiyle meşhurdu. Diana ve Astarte mezhebi Roma devrinde de yaygındı. Bizans zamanında gelişmiş bir şehirdir.»

Anlaşılabileceği gibi, özellikle kentin nasıl tahrip edildiği hakkında bir Fransız yazarıyla bir Osmanlı yazarı hemen hemen aynı bilgileri vermekte ve Hypaipa'nın, yeni kurulan Ödemiş şehrinin inşaatı sırasında tamamen tahrip edildiği ortaya çıkmaktadır. 1891 yılında Ödemiş'i gezen Weber de bu iki yazarın verdiği bilgileri doğrulayan gözlemler yapmıştır⁴⁷.

Bugün çok az sayıdaki topraküstü kalıntıları daha çok geç Roma ve Bizans devirlerine ait olup, gnesisten yapılmış olan surlar tamamen Bizans çağı özelliklerini göstermektedir. Harabelerin kesinlikle saptanabilen tek yapısı ise, Akropolün batı yamacı üzerinde yer alan ve çapı 65 m. lik bir yarım daire olan tiyatro binasıdır.

45 *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, 1890, s. 833 vd.

46 Bu ifadeden Ödemiş ilçesinin 1740 yıllarında yani 18. yüzyılın ilk yarısı içinde kurulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak Weber (*REG.*, 5, 1892, s. 15) Ödemiş'in yaklaşık olarak 1642 yıllarında kurulmuş olduğunu bildirmektedir. Fakat buna olanak yoktur. Çünkü bu bölgeyi 17. yüzyılda adeta adım adım geçen büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi eserinde Tire, Bayındır ve Birgi'den etraflıca bahsetmekte, buna karşılık Birgi'ye gitmek için üzerinden geçtiği Ödemiş'ten ise hiç söz etmemektedir. Bu da bize kentin o tarihte henüz kurulmamış olduğunu açıkça ifade etmeğe yeterlidir. Modern kentin bu çok yeni kuruluş tarihine karşılık Ödemiş ve civarında prehistorik çağlara değin giden yerleşme izlerine de rastlanmaktadır. Henüz hiç bir bilimsel araştırma yapılmamış olmasına rağmen, kentin yakın çevresinde höyüklerin varlığını bizzat saptamış bulunuyoruz. Bunlardan özellikle, kentin 1-2 km. kadar güneyindeki Örnek Çiftlik'in batı sınırları üzerinde yer alan küçük höyük yüzey buluntuları bakımından hayli ilginç malzemeler vermektedir.

47 *REG.*, 5 (1892), s. 7 vd.; Ayrıca bk. *L'illustration de l'Orient* 26, 27, 28 (1950), s. 28.

Bütün bu anlatılardan sonra şunu söyleyebiliriz: Kentin esas önemi çok büyük bir ihtimalle Lydialılar çağına değin giden bir yerleşme göstermesindedir. Çünkü bilindiği gibi, Lydia krallığı kentlerinin, başkent Sardes ve Küçük Menderes vadisindeki Tyrra (modern Tire) hariç hiç biri henüz tam olarak arkeolojik materyalle saptanmış değildir⁴⁸. Ayrıca Küçük Asya'daki Pers kutsal alanlarından birinin de burada kurulmuş bulunması, Hypaipa'ya ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu bakımdan Lydia krallığının başkente yakın önemli merkezlerinden biri olması çok muhtemel olan Hypaipa'da kazı ve araştırmalar yapmak, Lydia kültür ve tarihiyle Anadolu'daki Pers dininin daha iyi bir şekilde anlaşılmasına ışık tutacaktır kanısındayız.

KISALTMALAR

- AfO : Archiv für Orientforschung.
 AS : Anatolian Studies.
 RE : Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopaedie klassischen Altertumswissenschaft.
 REA : Revue des études Anciennes.
 REG : Revue des études Grecques.

48 Tire Müzesindeki Lydce yazıtlar için bk. R. Gusmani, Neue Inschriften aus Lydien, *Indogermanische Forschungen* 69/2 (1964), s. 133-138.; Tire'nin önemli bir Lyd kenti olabileceği hakkında bk. G. Hanfmann, Greece and Lydia, *VIII. Congres International d'Archeologie Classique, Rapports et Communications*, Paris (1963), s. 491.

